

שחקנים לא מדינתיים: מוגבלות תיאורטית נוכח המציאות המשתנה במזרח התיכון

כרמית ולנסי

הטלטלה שפקדה את המזרח התיכון מאז דצמבר 2010 העמיקה את חוסר היציבות והציפה סכסוכים ומתחים שונים שאפיינו את האזור לאורך ההיסטוריה. אירועים אלה חושפים את חשיבותם של השחקנים הלא מדינתיים במזרח התיכון ומעוררים את הצורך בחשיבה מעשית ותיאורטית על "עובדות", מונחים ותפיסות הקשורים בתופעת מדינת הלאום. קיומם של שחקנים לא מדינתיים אינו חדש בנוף הפוליטי העולמי והמזרח תיכוני. אף על פי כן, ניכר כי השיח התיאורטי והיישומי, על היבטיו הפוליטיים, הצבאיים, המשפטיים והבין־לאומיים, נותר במידה רבה "מדינתי", באופן המתיר מקום חלקי בלבד להבנה מעמיקה של תופעות שאינן מדינתיות.

מטרת מאמר זה היא לדון בהתפתחויות במזרח התיכון, בדגש על פעילותם של שחקנים לא מדינתיים כמעצבים משמעותיים של תהליכים אזוריים. זאת, תוך עיסוק בשאלה עד כמה תיאוריות והמשגות ביחסים הבין־לאומיים תקפות לניתוח התופעות הלא מדינתיות הקיימות. הדיון יעשה באמצעות ניתוח שני מקרי בוחן: חזבאללה ודאע"ש.

מילות מפתח: הטלטלה האזורית, שחקנים לא מדינתיים, ארגוני טרור, חזבאללה, דאע"ש, יחסים בין־לאומיים, גישה ריאליסטית, גישה פלורליסטית ליברלית, קונסטרוקטיביזם.

כרמית ולנסי הינה עמיתת מחקר ניובאוור במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ודוקטורנטית בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל־אביב.

רקע

אחד ההסברים שניתנו לגל המחאות שפקד את המזרח התיכון לפני ארבע שנים היה שמדובר באפקט ארוך טווח של עידן הקולוניאליזם. לפי אותו הסבר, רוב מדינות הלאום במזרח התיכון המודרני הן יצירות חדשות יחסית של האימפריאליזם האנגלו-צרפתי, שביתר את שיירי האימפריה העות'מאנית למדינות בעלות גבולות מלאכותיים במסגרת הסכם סייקס-פיקו. החלוקה השרירותית למדינות התעלמה לחלוטין מהמארג האתני, הדתי והעדתי השברירי שאפיין את האזור, והטלטלה הנוכחית היא בבחינת התפרצות מאוחרת של המצוקות הפנימיות הנובעות מאותו עוול היסטורי.

ההתפתחויות האחרונות במזרח התיכון מצביעות על שתי מגמות מרכזיות: הראשונה היא ערעור המחיצות המדינתיות והגבולות הטריטוריאליים הפורמליים; השנייה היא הדומיננטיות הגוברת של שחקנים לא מדינתיים כמעצבי תהליכים. באשר למגמה הראשונה, עיראק התפרקה לשלוש ישויות דה פקטו – סונית, שיעית וכורדית – שהאחרונה בהן צועדת לקראת מדינה כורדית עצמאית; לוב לא מצליחה לייצב עצמה מאז סילוק קדאפי ונשלטת באמצעות חמולות וכנופיות; סוריה עלולה ללכת בעקבות לוב ולהתפורר; דרום סודאן "חגגה" שלוש שנות עצמאות, במהלכן חוותה מלחמת אזרחים אלימה ומדממת, ולאחרונה אף דורגה בראש מדד המדינות השבריריות בעולם.¹

במקביל להיחלשות המסגרת המדינתית, הולכות ומתבלטות זהויות "תת-מדינתיות", פרימורדיאליות, של עדה, שבט ומשפחה מצד אחד, וזהויות "על-מדינתיות" המתורגמות לרעיונות של אומה אסלאמית, חליפות, ולעתים גם פן-ערביות מצד שני. כך, מאבקים מדיניים נצבעים כמאבקי סונה ושיעה, גבולות מדינתיים הופכים לנזילים יותר, והזהות המדינתית-לאומית היא לא זו שמכתיבה בהכרח את הטון.

המגמה השנייה, הנוגעת לדומיננטיות השחקנים הלא מדינתיים במזרח התיכון, אינה חדשה כשלעצמה; החידוש בה הוא היקפם ועוצמתם של שחקנים אלה. ארגונים לא מדינתיים אלימים משחקים תפקיד משמעותי באזור בעשורים האחרונים: ארגון חמאס שולט בפועל ברצועת עזה וממשיך להלך בתווך שבין הטרור ובין הפוליטי והחברתי; חזבאללה קורא לאורך שלושת העשורים האחרונים תגר מתמשך על הריבונות הלבנונית ומוביל את הלחימה לצד משטר אסד במלחמת האזרחים בסוריה; ארגונים ג'יהאדיסטים חדשים, חלקם שלוחות רשמיות של "אל-קאעידה" ואחרים עצמאיים, התווספו לנוף האזורי האלים. לאחרונה הכריז ארגון המדינה האסלאמית דאע"ש (בגלגולו הקודם – שלוחת "אל-קאעידה" בעיראק) על הקמת חליפות במרחבים שבמערב עיראק ובמזרח סוריה וקרא לפלגים אחרים בעולם להישבע לו אמונים, ובסוריה הכריזה שלוחת "אל-קאעידה",

”ג’בהת א־נַצְרָה”, על יסוד אמירות אסלאמית בשטחי המדינה. השלכות התופעה המטרידה של אלפי מתנדבים הנוהרים מרחבי העולם הערבי והמערבי לסוריה על המזרח התיכון עדיין לוטות בערפל.

תופעת השחקנים הלא מדינתיים, מואצת ככל שתהיה, אין בה כדי להספיד את מדינות הלאום. אלו ימשיכו, ככל הנראה, לאפיין את הסדר האזורי גם בעתיד, בוודאי במדינות בהן הבסיס הלאומי איתן, כמו במצרים ובתוניסיה. יחד עם זאת, חשוב להבין שמדינות הלאום המוכרות כבר אינן המודל הבלעדי המארגן את היחסים הבין־לאומיים, לא במזרח התיכון ולא בשאר העולם. למרות זאת, חלק משמעותי מהספרות המחקרית במדע המדינה וביחסים בין־לאומיים העוסקת בארגונים הלא מדינתיים במזרח התיכון, אך גם מחוצה לו, סובל מהכללות ושבויה במונחים שאינם נותנים מענה עדכני למצב. למעשה, הגישות המרכזיות ממשיכות להעניק משקל דומיננטי לשחקנים המדינתיים ולפרקטיקות המדינתיות. זאת ועוד, התיאוריות יוצרות הבחנה חדה ובינארית למדי בין השחקנים הלא מדינתיים לשחקנים המדינתיים ומתעלמות ממקרים רבים שבהם הגבולות בין השניים הולכים ומטשטשים. גישות מחקר מאוחרות יותר מאפשרות הבנה מורכבת יותר של העולם הלא מדינתי.

התיאוריות המרכזיות ביחסים בין־לאומיים עסקו לאורך השנים בניתוח השחקנים המשפיעים על המערכת הפוליטית, מניעיהם והיחסים ביניהם ובין שחקנים אחרים הפועלים באותה מערכת. מאמר זה יציג את עיקרי התיאוריות המרכזיות בתחום זה – הריאליזם, הליברליזם והקונסטרוקטיביזם² – ויבחן את מידת התאמתן לתיאור התופעות במזרח התיכון. תחילה יגדיר המאמר מיהם השחקנים הלא מדינתיים.

שחקנים לא מדינתיים

שחקן לא מדינתי מוגדר בספרות המחקרית כשחקן עצמאי מהממשל המרכזי וממקורות המימון שלו, אשר צומח מחברה אזרחית ומהשוק הכלכלי ונמצא מחוץ לשליטת המדינה ומהכוונתה. לפעילותו יש אפקט פוליטי על מדינה או על מוסדות בין־לאומיים, בין אם זו מטרתו הישירה ובין אם היא נגזרת שלה.³

נהוג להבחין בין ארבעה סוגים של שחקנים לא מדינתיים:⁴ **תאגידים רב־לאומיים** (MNC) – ארגונים העוסקים בייצור או בהעברת סחורות ושירותים ממדינה אחת לאחרת. לרוב מדובר בחברה פרטית שליבתה במדינה אחת וברשותה משרדי משנה במדינות אחרות; **ארגונים לא ממשלתיים** (NGO) – ארגונים פרטיים בשליטה עצמית, ארגוני התנדבות, מלכ”רים ועוד. המשותף להם הוא אִיתלותם בשלטון, בחברות ענק או בהשפעות חיצוניות אחרות; **אינדיבידואלים רבי עוצמה** – אנשים בעלי השפעה פוליטית, כלכלית, אינטלקטואלית ותרבותית בזירה

הבין-לאומית. אלה כוללים תעשיינים, בעלי הון, אנשי מדיה, ידוענים, מנהיגים דתיים וטרוריסטים; **ארגונים בין-ממשלתיים (IGO)** – שחקנים הנמצאים בזיקה רשמית למדינות ומוגדרים כארגונים בין-ממשלתיים שהוקמו ביוזמתן של שתי מדינות או יותר, המנהלים אינטראקציה פוליטית (למשל, האו"ם).

לצד העיסוק המתמשך בשחקנים הלא מדינתיים וההתמקדות בתרומתם החיובית לפעילות הפוליטית, זכו להתייחסות נרחבת לאורך השנים ואף לתנופה מאז אירועי 11 בספטמבר 2001 בארצות הברית **שחקנים לא מדינתיים אלימים**. שחקנים אלה מוגדרים כ"ארגון הנוקט אלימות לא חוקית, כלומר עושה שימוש בכוח שאינו מקובל על ידי המדינה כדי להשיג את מטרותיו, ובכך מאתגר את המונופול של המדינה על האלימות"⁵. הספרות המחקרית נוטה להבחין בין שחקנים לא מדינתיים אלימים: ארגוני טרור, ארגוני פשע, ארגונים צבאיים למחצה, מיליציות, לוחמי חופש, פיראטים ואנשי גרילה.⁶

הגישה הריאליסטית: המדינה כשחקן מרכזי ביחסים הבין-לאומיים

מדינות הלאום הן היחידות הפוליטיות המשמעותיות ביותר הפועלות במערכת הבין-לאומית החל מהמאה ה-19. מאז מלחמת העולם השנייה, הפרדיגמה הריאליסטית משקפת את הרעיון של "מרכזיות המדינה" (State Centric). פרדיגמה זו התפתחה כביקורת על התיאוריה האידיאליסטית שרווחה בעידן הבין-מלחמתי, שתכליתה הייתה למנוע מלחמת עולם נוספת. בספרו של הנס מורגנתאו, **פוליטיקה בין אומות**, שיצא לאור ב-1948, הוא ערער על הנחותיהם של חוקרים ליברליים ואידיאליסטיים שהדגישו את חשיבותה של דעת הקהל בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת בעיצוב מדיניות החוץ. לטענת מורגנתאו ואחרים, הריאליזם הקלאסי נשען על שלוש הנחות יסוד מרכזיות: גישת "מרכזיות המדינה", המניחה כי מדינות הן השחקנים המרכזיים והמשמעותיים ביותר בפוליטיקה העולמית; עקרון הרציונליות, לפיו מדינות נחשבות לשחקנים רציונליים והומוגניים; הנחת העוצמה, לפיה מדינות מבקשות, בראש ובראשונה, להגביר את עוצמתן, בעיקר בהיבטים צבאיים, הן כאמצעי והן כמטרה. כל מדיניות חותרת לשמר, להגביר וליישם עוצמה, ומכיוון שרק למדינות יש המשאבים שיאפשרו להן למקסם את עוצמתן, הן השחקנים המשמעותיים ביותר במערכת.⁷

על פי הריאליסטים, שחקנים בפוליטיקה העולמית מוגדרים באמצעות שלוש קטגוריות: ריבונות, הכרה מדינתית ושליטה בשטח ובאוכלוסייה. ישויות אחרות במערכת הבין-לאומית אינן יכולות להיות אוטונומיות ומובחנות, מכיוון שאינן משלבות שלושה רכיבים אלה.⁸, שחקנים לא מדינתיים אחרים, בין אם היו תאגידים

רב־לאומיים, קבוצות טרנס־לאומיות או ארגוני טרור, נתפסו במציאות שרווחה באותן שנים כחסרי חשיבות במערכת הבין־לאומית.⁹ חוקרים מתחום מדע המדינה, ובכלל זה מתחום היחסים הבין־לאומיים, החלו לעסוק בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים בשחקנים לא מדינתיים כגורמים המשפיעים על מדיניות חוץ.¹⁰ העיסוק בשחקנים אלה נבע מעניין מתמשך בקבוצות אינטרסים ובתנועות פוליטיות וחברתיות שצמחו בשנות השבעים ועסקו בנושאים כמו הפלות, פיקוח על נשק, איכות הסביבה, אנטי־זעזועות וזכויות אדם. לצד גופים אלה, פעלו באותה העת גם שחקנים לא מדינתיים אלימים, ביניהם: החזית לשחרור לאומי באלג'יריה (FLN), ארגון המחותרת הבסקית בספרד (ETA), קבוצת באדר־מיינהוף־סיעת הצבא האדום הגרמנית (RAF), הצבא האירי הרפובליקני (IRA), מפלגת הפועלים של כורדיסטן בטורקיה (PKK) והנמרים הטמילים בסרילנקה (LTTE). תפוצתם של הארגונים האלימים בעידן שלאחר מלחמת העולם השנייה קשורה, בין היתר, במהפכה הטכנולוגית, בתהליכי גלובליזציה ובשינויים בתחבורה.¹¹ היא הובילה להבנה שהגישה הריאליסטית לא מסוגלת להכיל את כלל השינויים המבניים שאירעו במערכת הבין־לאומית.

הגישה הפלורליסטית ליברלית

באמצע שנות השבעים של המאה העשרים הגיעו חוקרים המכונים "פלורליסטים ליברלים" להבנה כי מדינות אינן שחקנים בודדים במערכת הפוליטית ואינן בהכרח הומוגניות. זאת, מכיוון שהן מורכבות מבירוקרטיות מתחרות, מכיוון שהעליונות המסורתית של נושאים צבאיים וביטחוניים כמניעי מדיניות השתנתה ומכיוון שאינטרסים כלכליים וחברתיים נעשו חשובים יותר. המסקנה מכך הייתה כי קיים קושי גובר לזהות גבולות ברורים בין התחומים.¹² הטענה המרכזית של חוקרים אלה הייתה כי לארגונים בין־לאומיים יש כוח ממשי, או לפחות פוטנציאל, לפעול ולמתן חלק מהבעיות שנובעות מהאנרכיה המאפיינת את היחסים הבין־לאומיים. קוהן ונני היו בין החוקרים הראשונים שקראו לבחון מחדש את פרדיגמת "מרכזיות המדינה" שנכשלה לדעתם בזיהוי חשיבותם של השחקנים הלא מדינתיים. באוסף מחקרים שהם ערכו ב־1971 הם זיהו אינטראקציות שאינן מדינתיות והגדירו אותן כ"תנועה של שחקנים מוחשיים או לא מוחשיים מעבר לגבולות המדינה, כאשר שחקן אחד לפחות אינו סוכן של ממשלה".¹³ מחקר מרכזי נוסף משנות השבעים, Non-State Actor Project (NOSTAC), עסק בחשיבותם של שחקנים לא ממשלתיים.¹⁴ החוקרים בחנו אירועים שהתרחשו בשנים 1948–1972 בשלושה אזורים – אירופה המערבית, המזרח התיכון ואמריקה הלטינית – במטרה להסביר באופן אמפירי את צמיחתם והתנהגותם של שחקנים לא מדינתיים. ממצאיהם הוכיחו כי רק מחצית מהאינטראקציות באזורים אלה התנהלו בין

מדינות בלבד. המסקנות הובילו את החוקרים לקבוע כי רק מחצית מהאירועים הבינלאומיים יכולים להיות מנותחים באמצעות גישת "מרכזיות המדינה".

ניאוריאליזם ושחקנים בפוליטיקה הבינלאומית

למרות הטענה כי הגישה הריאליסטית מחמיצה אירועים מכיוון שהיא מתמקדת במדינות, רצף אירועים שהתרחשו בשלהי שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים של המאה הקודמת הוכיח לחוקרים כי הנחות היסוד של הריאליזם עדיין רלוונטיות לניתוח הפוליטיקה העולמית. המדובר, בין השאר, במתח בין המערב למזרח ובהתחמשות האמריקאית אל מול ההתחמשות הסובייטית; במעורבות הצבאית של מעצמות העל באפריקה, במרכז אמריקה ובדרום-מערב אסיה; במלחמת יום הכיפורים ובמלחמת איראן-עיראק במזרח התיכון. מוסדות בין-לאומיים לא הצליחו לעצב אינטרסים אזוריים ונראו כשלוחות של המתח הבינמדינתי בעולם. אירועים אלה, והצורך להסביר את ההגמוניה האמריקאית (גם מזווית הראייה הכלכלית), הובילו לפיתוח התיאוריה הריאליסטית תחת הכותרת "ניאוריאליזם".¹⁵

אחד החוקרים הבולטים של הזרם הניאוריאליסטי, קנת וולץ, הטמיע גישות מערכתיות בפרידגמה הריאליסטית, המסבירות את התנהגות השחקנים לאור האילוצים המבניים הקיימים במערכת הבינלאומית.¹⁶ וולץ טוען כי מבנה בין-לאומי צריך להיות מוגדר רק באמצעות השחקנים המשמעותיים הפועלים בו, ולא על ידי כלל השחקנים. כתגובה להאצה בפעילותם של השחקנים הלא מדינתיים ולביקורת על הריאליזם שנשמעה בשנות השבעים בעקבותיה, ייחס וולץ חשיבות לתפקידם של שחקנים אלה וטען שמהות העוצמה אמנם השתנתה (ומחולקת כעת בין סוגים שונים של שחקנים), אך לא השימוש בה.¹⁷

קונסטרוקטיביזם

בניגוד לריאליזם ולליברליזם, הקונסטרוקטיביזם אינו גישה פוליטית מובהקת, ומעמדו הוא של תיאוריה חברתית רחבה יותר מאשר פרדיגמה. גישת הקונסטרוקטיביזם מעניקה מקום מרכזי לרעיונות בדבר הבניית החיים החברתיים, ובכך היא מערערת על תפיסות המסבירות את החיים החברתיים באמצעות טיעונים מטריאליים כמו ביולוגיה, גיאוגרפיה וטכנולוגיה. לטיעונים אלה יש אמנם תפקיד, אך הוא מתווך על ידי רעיונות שמעניקים לו משמעות. באופן דומה, האינטרסים והזהויות של השחקנים הפועלים במערכת הבינלאומית מעוצבים על פי תפיסותיהם את העולם, ותפיסות אלו מובנות מבחינה חברתית.¹⁸ אלכסנדר וונדט, המזוהה עם גישה זו, מאמץ שלושה מונחים מרכזיים: **זהויות**, הקובעות

מי הם השחקנים; **נורמות**, המוגדרות כציפיות משותפות באשר להתנהגות ראויה של השחקן; **אינטרסים** – מה השחקנים רוצים.¹⁹

רלוונטיות הגישות השונות לניתוח התופעות הלא מדינתיות במזרח התיכון – מבט ביקורתי

הניתוח התיאורטי מאפשר להסיק מספר מסקנות באשר לתקפותן של הגישות המרכזיות ביחסים הבין-לאומיים בתיאור המציאות הנוכחית במזרח התיכון. הגישה הריאליסטית והגישה הניאוריאליסטית הן עדיין מוכוונות מדינות ומעניקות משמעות זניחה יחסית לשחקנים שאינם מדינתיים. הביקורת עליהן בשל כך העמיקה סביב התגברות הטרור הלא מדינתי בכלל ואירועי 11 בספטמבר 2001 בפרט. הטיעון המרכזי של המבקרים היה כי לא ניתן להסביר את השלכות פיגועי הטרור על הפוליטיקה העולמית ועל בחירותיהם של השחקנים המדינתיים רק באמצעות הגישה הריאליסטית. בתוך כך עלתה השאלה: כיצד יכולה גישה זאת להסביר מצב בו "מעצמת העל היחידה בעולם מכריזה מלחמה על ישות אבסטרקטית כמו טרור".²⁰ ואכן, הגישה הריאליסטית התקשתה להסביר שחקנים שאינם מזוהים כמדינות, אך יש להם השפעה הן על הפוליטיקה הפנימית במדינה בה הם פועלים והן על יחסי החוץ של מדינות אחרות באזור.

חסידי הגישה הניאו-ליברלית²¹ מכירים בחשיבותם של השחקנים הלא מדינתיים, אולם נוטים לעגן את האינטרסים שלהם במונחים כלכליים, תוך התייחסות מועטה, אם בכלל, לשיקולים צבאיים וביטחוניים העומדים בליבתה של הגישה הריאליסטית. בכך מחמיצים גם הם את היכולת לדון בארגונים הלא מדינתיים הפועלים כיום במערכת הבין-לאומית ובמזרח התיכון, אשר אינם מונעים בהכרח מאינטרס כלכלי או חברתי. כמו הריאליסטים, גם הליברלים מייחסים מניע חיצוני להתנהגות השחקנים, בין אם הוא מעוגן במבנה המערכת הפוליטית ובין אם במבנים אחרים. למעשה, שתי הגישות מניחות התפתחות לינארית של תופעות, כלומר, מדינות יישארו מדינות (תופעה של התפרקות מסגרות אינה זוכה להתייחסות) וארגונים לא מדינתיים אלימים יתאפיינו בדפוסי פעולה קבועים, כמו למשל שימוש באלימות מטעמי עוצמה או שרידות. שתי הגישות גם מניחות שקיים גרעין מסוים של המשכיות בתפיסותיו ובדפוסי התמודדותו של השחקן עם סביבתו. חוזקן של הגישות הללו הוא בהסברת תופעות קבועות ומתמשכות, אולם חולשתן היא בניסיון להסביר שינוי ודינמיות במערכת.

המזרח התיכון מהווה, בעיקר בארבע השנים האחרונות, דוגמה לזירה בה מסגרות מדינתיות, ארגונים, מבנים פוליטיים, בריתות ומנהיגים פוליטיים הם שבריריים ונזילים. השחקנים הפועלים בזירה זו אינם מאופיינים בדפוסי פעילות קבועים, לינאריים וחד-ממדיים, כפי שהריאליזם והליברליזם נוטים להניח. למרות

מגבלות ההשוואה בין גישות אלו לבין הקונסטרוקטיביזם (הן מהוות פרדיגמות פוליטיות ומציבות פרמטרים שונים לניתוח מאלה הקיימים בקונסטרוקטיביזם), נראה כי הגישה הקונסטרוקטיביסטית מאפשרת מבט מדויק יותר על תופעת השחקנים הלא מדינתיים באזור ועל השפעתם הגוברת בו. גישה זו מכירה בחשיבותם כשחקנים משפיעים ומניחה שטבעם אינו קבוע אלא משתנה לאורך זמן ובהתאם להקשר. חיוני להבנת הפוליטיקה, בוודאי זו של המזרח התיכון, הוא הדגש ששמה גישה זו על רעיונות ונורמות כמרכיב מרכזי במניעי השחקנים הלא מדינתיים (יותר מאשר החתירה לעוצמה ולתועלת חומרית). דגש זה הוא בעל משנה תוקף כאשר דנים בשחקנים לא מדינתיים אלימים, כמו ארגוני טרור.

חזבאללה ודאע"ש

חזבאללה ודאע"ש מייצגים שני מודלים לתופעות לא מדינתיות במזרח התיכון: חזבאללה מאתגר את החלוקה הבינארית בין מדינה ולא מדינה, מהווה תופעת ביניים המטשטשת את הגבול בין שחקנים מדינתיים ובין שחקנים לא מדינתיים, וממחיש פרקטיקות ארגוניות לא ליניאריות כתוצאה מריבוי זהויותיו. הארגון מקבל את הסדר הלאומי ופועל במסגרת המדינתית הלבנונית. דאע"ש, לעומתו, מערער על המסגרת המדינתית במזרח התיכון וממחיש דינמיקה של התפרקות מסגרות ויצירת מרחבים חדשים, החורגים מהגבולות המוכרים של מדינות הלאום. במובן זה, אפשר לטעון שדאע"ש הוא ארגון על-לאומי ואלאומי.

חזבאללה

הגישות המרכזיות ביחסים הבין-לאומיים מציבות גבולות ברורים בין שחקן מדינתי ובין שחקן לא מדינתי. חזבאללה, בדומה לארגונים אלימים אחרים הפועלים במערכת הבין-לאומית, מאתגר את ההפרדה החד-משמעית בין שני סוגי השחקנים. הארגון אינו מוגדר באופן פורמלי כמדינה וגם אינו זוכה להכרה ככזה. הוא פועל בתוך מדינה ריבונית ומוגדר כשחקן לא מדינתי אלים – כארגון טרור וגרילה, כארגון פוליטי ממוש או כארגון חתרני. עם זאת, ניסיון להחיל את ההגדרות הקלאסיות של מדינה על חזבאללה, מראה כי ניתן לכאורה לחשוב שאכן מדובר במדינה. על פי הגדרתו הקלאסית של מקס וֶבֶר, המדינה היא "ארגון פוליטי מחייב, עם פעילות מתמשכת, כאשר הדרג האדמיניסטרטיבי מחזיק בהצלחה במונופול על השימוש הלגיטימי בכוח פיזי כדי לאכוף את הסדר שלו בתחומי טריטוריה נתונה"²². בשונה מההגדרה הפונקציונלית של ובר, הסוציולוג הבריטי מייקל מאן מציע הגדרה מוסדית למונח "מדינה": המדינה מורכבת ממערך של מוסדות וכוח אדם: יחסים פוליטיים מקרינים למרכז וממנו לאזורים מוגדרים מבחינה טריטוריאלית.

על אזורים אלה מופעלת מידה מסוימת של סמכותיות, המחייבת יצירת חוקים, ואלה מגובים בכוח פוליטי מאורגן.²³

ניתוח של חזבאללה ברוח הגדרותיהם של ובר ומאן למונח "מדינה" מראה כי יש חפיפה משמעותית בין המאפיינים של הארגון לבין אלה של מדינה. כך, למשל, חזבאללה פועל ב"אזור מובחן טריטוריאלי" – במדינת לבנון; הוא מפעיל "מידה מסוימת ואף גבוהה של סמכותיות" באמצעות מנגנוני אכיפה ואמצעי שליטה פנימיים אפקטיביים; הוא מהווה מאז 1992 שחקן פוליטי בפוליטיקה המדינתית הלבנונית, המקדם חוקים ונורמות התנהגות באמצעות "תהליכי חקיקה שמגובים בכוח פוליטי", ומאז 2005 הוא אף זוכה לנציגות בממשלה מטעמו; הוא מפעיל מערך של מוסדות ותשתיות (חברתיים וצבאיים) לתושבי לבנון באזורים מסוימים, לרבות בתי ספר, קייטנות, בתי חולים ואגודות צדקה, וזאת בהיקף משמעותי יותר מהמערך המופעל על ידי מדינת לבנון עצמה; מידת הלגיטימציה של הארגון בקרב חלק מהאוכלוסייה הלבנונית גבוהה מזו של המדינה; לארגון נציגויות במדינות שונות בעולם והוא מקיים קשרי חוץ עם מדינות ערב.²⁴ למרות כל אלה, חזבאללה אינו מדינה של ממש ואינו זוכה להכרה בין-לאומית. בכך הוא מאתגר, כאמור, את התפיסות וההבחנות המקובלות של מדינה.

שימוש במונח "זהויות" עשוי לסייע בהבנת המורכבות של חזבאללה. הארגון מהווה דוגמה לשחקן הנמצא בתווך שבין המדינתי ללא מדינתי ומאופיין בריבוי זהויות המעצבות את התנהגותו. ריבוי הזהויות יוצר מודל שונה מזה של ארגון טרור קלאסי, המאופיין בעיקר בזהות צבאית. חזבאללה, לעומת זאת, מאופיין בארבע זהויות מרכזיות: הראשונה היא זהות "מדינתית", הכוללת פעילות במערכת הפוליטית המדינתית, מונופול על אמצעי כוח, אכיפת סדר, הענקת שירותי סעד וחינוך, בניית תשתיות אזרחיות והפעלת כוח צבאי משמעותי. במקביל, מאופיין חזבאללה ב"לא מדינתיות", זהות המתבטאת בשימוש בטרור ובאלימות, ביכולת נידוד גבוהה וברמה מוגבלת של מוסדיות, תוך כפיפות מינימלית, אם בכלל, לדינים ולאמנות בין-לאומיות. כמסגרת "תת-מדינתית", חזבאללה הוקם כארגון שיעי המייצג את האוכלוסייה השיעית בלבנון. זהות זו קודמת בדרך כלל לזהות המדינתית, ובמקרים בהם היא דומיננטית, היא עלולה לאיים על הלגיטימציה והנאמנות למדינה. במקביל, חזבאללה מתאפיין ב"על-מדינתיות", זהות המגלמת חזון ארוך טווח להקים ישות אסלאמית רחבה בדומיננטיות שיעית. חזון זה מטושטש כיום יותר מאשר בעבר וכולל בעיקר את קשריו של חזבאללה עם מדינות וארגונים אסלאמיים החולקים אידיאולוגיה וסדר יום משותפים, בראשם איראן וסוריה.

מבט כרונולוגי מהיר על חזבאללה מראה כיצד הזהויות השונות של התנועה התפתחו עם הזמן, נשמרו זו לצד זו ועיצבו לאורך השנים את דפוסי התנהגותו.²⁵

חזבאללה התאפיין בזהות **לא מדינתית** מאז הקמתו בשנת 1985 ועד השנה בה החליט ליטול חלק במערכת הפוליטית בלבנון (1992). בתקופה זו פעל הארגון באזור גיאוגרפי תחום, המבנה הארגוני, ההיררכי והחשאי שלו שיקף מבנה של שחקן לא מדינתי וכלל יכולות צבאיות מוגבלות. חזבאללה שמר כל העת על הזהות ה**תת-מדינתית** שלו, שהייתה קשורה בהתעוררות החברתית והפוליטית של הקהילה השיעית בלבנון, ובנה, בסיוע איראני נדיב, מערכת חינוכית, תרבותית ובריאותית כפתרון למצוקות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות של השיעים.²⁶ זהותו ה**על-מדינתית** של הארגון הושפעה רבות מהמהפכה השיעית באיראן ב-1979. הרעיון ה**על-מדינתי** שלו, שהתבטא בהצהרות רבות של מנהיגיו, היה להקים בלבנון מדינה שתתבסס על השריעה ותהווה חלק אינטגרלי ממדינה אסלאמית חובקת עולם.²⁷

מ-1992, עת הפך חזבאללה לשחקן פוליטי, ועד לנסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000, החל הארגון לפתח זהות **מדינתית**. במסגרת תהליך זה הוא התרחב מתנועה רעיונית לגוף ממוסד, המאופיין במבנה ארגוני מסועף, בנוכחות גיאוגרפית משמעותית בלבנון ובתשתית סעד ורווחה ענפה. חזבאללה החל לספק צרכים חיוניים לאוכלוסייה, אותם קצרה ידה של המדינה למלא. הארגון נשען על לגיטימציה רחבה והפך לשחקן פעיל במערכת הפוליטית הלבנונית. במקביל, הוא שימר את זהויותיו הקודמות (ה**תת-מדינתית** וה**על-מדינתית**), אם כי באופן מעומעם יותר, וזאת לאור שאיפתו למצב עצמו כארגון לבנוני-לאומי. בעשור הראשון של המאה ה-21 גילם חזבאללה שחקן המשלב במיומנות מאפיינים של ארגון טרור לא מדינתי ושל שחקן פוליטי פעיל במערכת הפוליטית הלבנונית. הישגיו הצבאיים (כפי שנתפסו במסגרת "סיפור הניצחון" במלחמת לבנון השנייה) מיצבו אותו כשחקן משמעותי במדינת לבנון והרחיבו את מעגלי התמיכה בו. העשור שלאחר מכן, לעומת זאת, סימן את המתח שנוצר מריבוי הזהויות והמחויבויות בהן מחזיק חזבאללה, שבמידה רבה סותרות זו את זו. לאחר תקופה של הישגים צבאיים והתבססות פוליטית, מצא עצמו הארגון כשהוא עוסק באופן מובהק במלחמת האזרחים בסוריה, תוך שהוא נחשף לביקורת מתמשכת מבית, הנובעת בעיקרה מהחשש לדודור המצב השברירי ממילא בלבנון. תיאורטית, חזבאללה השקיע בתקופה זו את מרב תשומותיו בזהות הלא מדינתית שלו, ונהג כארגון צבאי נטול אילוצים ואחריות. כמו כן, הוא התמקד במילוי חובותיו המגולמות בזהות ה**על-מדינתית** שלו, בהיותו חלק מברית התנגדות אסלאמית המורכבת מאיראן ומסוריה, וזאת במידה רבה על חשבון הדימוי הלאומי שלו. מחקרים רבים עסקו במעבר הליניארי מארגון אלים לשחקן פוליטי. מחקרים אלה התבססו על ההנחה כי ההתמסדות הפוליטית של ארגון שפעל עד כה במסגרת חוץ-ממסדית תוביל לריסונו ולאימוץ כללי משחק מקובלים ולא אלימים

על ידיו.²⁸ בשנים האחרונות התמקדה הכתיבה המחקרית בשילוב בין הפעילות האלימה ובין ההשתתפות הפוליטית של השחקנים. המקרה של חזבאללה מהווה דוגמה לשחקנים שאינם עוברים באופן ליניארי מהצבאי לפוליטי תוך זניחת המאפיין הראשון, אלא משולבים בדינמיקה מחזורית, המבליטה ספרות פעולה שונות בזמנים שונים.²⁹

התהליך ההיסטורי שעבר חזבאללה וניתוח מצבו הנוכחי ממחישים את חשיבות ההכרה בריבוי הזהויות של הארגון וביכולתו להעניק עוצמה משתנה לזהויותיו השונות בהתאם לנסיבות ולצרכים, וזאת כחלק מדפוס החשיבה וההתנהגות הפרגמטיים המאפיינים אותו. בתקופות בהן חזבאללה נמצא ביחסים מתוחים עם המדינה הלבנונית, הוא עמעם באופן זמני את הזהויות שהתחרו עם הזהות הלאומית-לבנונית שלו, וזאת עד לייצוב היחסים, ולאחר מכן פעל להשבת שיווי המשקל בהם עד האתגר הבא. רצף האירועים הנוכחי בו מעורב חזבאללה מהווה דוגמה מובהקת למקרים בהם נוצרת התנגשות בין זהויות, באופן שזהות אחת, הזהות העל-מדינית והחיבור לאיראן ולסוריה, מתנגשת בזהות השנייה, המדינית-לבנונית, אותה שאף הארגון לבסס בשנים האחרונות. התפתחות זו עלולה לערער את שיווי המשקל והאיזון בין המחויבויות והזהויות השונות אותן ניסה חזבאללה לשמר בתחכום רב לאורך השנים.

ניתוח מעמיק של ארגונים דוגמת חזבאללה מחייב הבנה והכרה בתופעה של ריבוי זהויות כגורם המתווך בין החזון האידיאולוגי ובין הפרקטיקה היומיומית. כך מתעצבת אסטרטגיה דינמית, המתאימה עצמה לנסיבות ולהקשר ומאפשרת לארגון להבליט זהות כתלות בקהל היעד העומד מולו בכל רגע נתון (ממשלת לבנון, ישראל או איראן, למשל). ניתוח שאינו לוקח בחשבון את הממד הרעיוני-אידיאולוגי ואת ריבוי הזהויות (בעיקר המדינית והלא מדיניתית), וכן את ההתנהגות הנגזרת מכך, ומתמקד בשיקולים רציונליים של עלות-תועלת, עלול להחמיץ את המורכבות המאפיינת את חזבאללה ודומיו.

דאע"ש

צמיחתו של דאע"ש קשורה בשלוש התפתחויות אזוריות: עליית רעיונות אסלאמיים קיצוניים כחלופה לסדר החילוני של המשטרים הדיקטטוריים; הכאוס באזורים בעלי משילות מוגבלת (בעיקר בזירה הסורית והעיראקית) וניצולו כדי להתבסס בהם בעזרת משב הרוח המהפכני ששטף את האזור; ערעור המבנה המדינתי כמבנה בלעדי במזרח התיכון והפוטנציאל הגלום בו לשינוי הגבולות הטריטוריאליים הפורמליים.

דאע"ש הוקם על ידי אבו מוסעב אל-זרקאווי בשנת 2003 בשם "ג'מעת אל-תוואחד ואל-ג'האד", במטרה להילחם בכוחות הקואליציה שנכנסו לעיראק כדי

להפיל את שלטונו של סדאם חוסיין. כשנה לאחר מכן נשבעו חברי הארגון אמונים לארגון "אל־קאעידה" באפגניסטן ונודעו כ"אל־קאעידה בעיראק". בפברואר 2014, בעקבות חילוקי דעות בין ההנהגה המרכזית של "אל־קאעידה" ובין מפקדי הארגון, החליטו האחרונים להתנער מ"אל־קאעידה" והפכו, תחת הנהגתו של אבו בכר אל־בגדאדי, לארגון עצמאי בשם "המדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה" (בראשי תיבות בערבית – דאע"ש). בסוף יוני 2014, עם השתלטותו על מרחבים במערב עיראק ובצפון־מזרח סוריה, הכריז דאע"ש על הקמת חליפות אסלאמית עצמאית בשטחים שבשליטתו, מינה את אל־בגדאדי לחליף ושינה את שם הארגון ל"מדינה האסלאמית", שינוי המלמד על שאיפתו לחצות גבולות גיאוגרפיים מקובלים.³⁰ כדי להבין את מקור ההחלטה של דאע"ש להכריז על חליפות אסלאמית ואת השלכותיה הפוטנציאליות על שבירת המסגרות המדינתיות במזרח התיכון, ראוי להבין את הממד הרעיוני והדתי העומד בבסיס האסלאם בכלל והאידיאולוגיה של דאע"ש בפרט. בדומה לתנועות סלפיות רדיקליות אחרות, דאע"ש שואב את ההשראה האידיאולוגית שלו מתנועת "האחים המוסלמים" ששורשיה נטועים במצרים של שנות העשרים המאוחרות של המאה הקודמת. "האחים" העניקו פרשנות פונדמנטליסטית לאסלאם וקראו לשוב ולאמץ את דרך חייהם של האבות הראשונים.

דת האסלאם גורסת כי "האומה" עולה בחשיבותה על המדינה, שנתפסת כתוצר מלאכותי המערער את האחדות הטבעית של המאמינים. האסלאם מבוסס על אינטראקציה חוצה גבולות, המאפשרת קשרים בין קהילות מוסלמיות שונות בשטחים גיאוגרפיים שונים – מרחב המכונה "בית האסלאם" ("דאר אל־אסלאם").³¹ האסלאם אינו רק מסגרת דתית, אלא מקור לכללי התנהגות חברתיים, משפטיים וכלכליים, שמטרתם להסדיר את היחסים בין המוסלמים לבין עצמם ובינם לבין הלא מוסלמים. לפיכך, הדת והפוליטיקה מגולמות באסלאם באומה ואינן נפרדות כבמערב. הרעיון האסלאמי הוא במהותו על־לאומי ועל־מדינתי.

ההוגים המוסלמים המרכזיים במאה העשרים שביקרו את המבנה המדינתי והיו מקור השראה לתנועות אסלאמיות ג'יהאדיסטיות היו סַיִד קָטָב, איש חינוך מצרי ומהוגי הדעות של "האחים המוסלמים", והוגה הדעות הפקיסטני אבו אל־אעלא מאודודי. שניהם דנו בשחיתות של המשטרים במזרח התיכון ובדעיכה של העולם המוסלמי וייחסו את המצב לנטישת דרך הישר של האסלאם. הפתרון בראייתם היה בהחייאת האסלאם ובהחלת השריעה (ההלכה האסלאמית). הם קראו למוסלמים להתאחד ללא קשר לגבולות לאומיים כדי להתמודד עם עוצמת המערב וההשפעות השליליות של תרבותו. מאודודי התייחס לאסלאם כמתעלה על הזהות האתנית והלאומית המגולמת במבנה המדינתי: "אלה המקבלים את האסלאם אינם מחולקים באמצעות לאומיות, גזע או מדינה. המטרה העליונה של

האסלאם היא מדינת־עולם, במסגרתה ייעלמו כבלי הגזענות והדעות הקדומות הלאומיות, וכל האנושות תתאחד תחת מערכת פוליטית וחברתית עם זכויות שוות ושוויון הזדמנויות... נטייתו של אדם שחי במסגרת מדינת לאום תהיה לאימפריאליזם ולשליטה עולמית, שֶׁבן בני לאומיות אחרת לא יכולים לקחת חלק כשותפים שווים במדינה, אלא רק כעבדים או כנתנים".³²

ארגון דאע"ש פירט את משנתו בסרטון פומבי שפורסם ב־28 ביולי 2013. משנה זו מתבססת על שני נדבכים מרכזיים: הראשון, מיגור תופעות הכפירה בחברה, החל מרעיונות כגון לאומיות וקומוניזם וכלה בהרגלים של שתיית אלכוהול וזנות. העלווים והשיעים נחשבים לכופרים, והלחימה במדינות המוסלמיות הקיימות (במיוחד עיראק) חשובה אף יותר מהלחימה בנוצרים; הנדבך השני הוא ביסוס האסלאם כמסגרת מלאה לחיים. כך, מערכת השיפוט במדינה האסלאמית תתבסס על חוקי האסלאם באמצעות בתי דין אסלאמיים ומימוש דרך החיים האסלאמית ייעשה בדרך הג'יהאד.³³

מעבר להיותו שחקן לא מדינתי אלים החותר תחת ריבונות מדינתית, דאע"ש מציב מודל ייחודי המבדיל אותו מארגוני טרור אחרים הפועלים במזרח התיכון. הוא משלב מספר רכיבים הקיימים בקרב ארגונים שונים באזור:

א. **כיבוש שטח וניסיון להקים מדינה** – ארגוני טרור וגרילה (דוגמת חזבאללה, הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני ושלוחות של "אל־קאעידה") אינם שואפים לרוב לכבוש שטח, אלא פועלים בדפוסים של "פגע וברח", במטרה להתיש ולהפחיד את היריב ולהוביל בדרך זו לנסיגתו משטח קיים. דאע"ש, לעומת זאת, שואף לכבוש את השטח, לעמוד בראשו ואף לנהל אותו, תוך יצירת מנגנון של משילות. למרות ששם הארגון הוא "המדינה האסלאמית", השימוש במונח "מדינה" עלול להטעות, שֶׁבן אין מדובר במשמעות המודרנית של מדינת לאום בעלת גבולות טריטוריאליים, אלא במשמעות קדומה יותר של המונח, המשקפת את הרעיון של חליפות ושל מרחב אסלאמי שאינו תחום בגבולות גיאוגרפיים מוגדרים. אם דאע"ש יצליח לממש את שאיפותיו, הרצף הטריטוריאלי המתהווה תחתיו עלול ליצור מרחב חדש מסוגו במזרח התיכון, שאינו נגזר מהסכמי סייקס־פיקו ההיסטוריים ואינו כפוף לחוק ולדין הבין־לאומי, אלא לחזון האסלאמי.

ב. **ניהול ממשל אזרחי ופעולות דעווה** – כבר בשלבים המוקדמים של פעילותו בסוריה ובעיראק ניכר היה כי דאע"ש הפיק לקחים מהתנהלותו כלפי האוכלוסייה האזרחית בגלגולו הקודם כשלוחת "אל־קאעידה בעיראק". מארגון שֶׁבַח ללא הבחנה באזרחים וריכז את כלל משאביו במאבק הצבאי, עבר דאע"ש, בעיקר בזכות נכסיו הכלכליים, להקמת מנגנוני משילות אזרחיים, לקיום מערכת שלטונית ומשפטית מקומית ואף לאספקת צרכים בסיסיים

לאוכלוסייה, לרבות מזון, שתייה ודלק מוזלים. פרסום "ת'יקת אל-מדינה" ("מסמך העיר") לאחר ההשתלטות על מוסול שבעיראק בקיץ 2014 הניח את התשתית לניהול חיים אזרחיים, וכלל, בין השאר, מינוי אחראי לחקיקה, לכלכלה ולמסחר בעיר. הוא גם המחיש את תהליך ההתבססות ויכולת הניהול של הארגון.³⁴ דאע"ש גם הקים "מועצות שוּכָא" (קבוצות התייעצות שלטונית) ו"ועדות שריעה", שמטרתן להחיל את ההלכה וחוקי הדת על האוכלוסייה המקומית. מושלי האזור וראשי השבטים חויבו לתת "בְּיָעָה" – שבועת אמונים למנהיג – והם האחראים על קיום המערך המינהלי, המשתרע כיום דה פקטו מרקה שבסוריה ועד מוסול שבעיראק.³⁵

תהליך התמסדותו של דאע"ש עד כה מזכיר את תהליך התפתחותם של חמאס וחזבאללה: שילוב מאפיינים של ארגון טרור חמוש עם מאפיינים של שחקן פוליטי ושל משילות. אולם בניגוד אליהם, דאע"ש אינו מקבל את הסדר הקיים, פועל מחוץ למסגרת המדינית, והמערך המינהלי והפוליטי שהוא מפעיל אינם כפופים למסגרת כזו. דאע"ש מהווה מקרה בוחן מרתק לארגון המבוסס על אידיאולוגיה פונדמנטליסטית, אשר מערער על רעיון מדינת הלאום המודרנית. ניסיון תיאורטי לנתחו בהסתכלות דיכוטומית, המציבה את המדינה מול השחקן הלא מדינתי, עלול לפגום ביכולת להבין את הארגון, את הממד הרעיוני שמניע אותו ואת תפיסתו את המערב ואת המשטרים והאוכלוסיות "הכופרות" במזרח התיכון. בבואנו להסביר את התנהגותו של דאע"ש, אנו חייבים לקחת בחשבון גם מרכיבים אלה.

משמעויות והמלצות

על רקע המרקם השברירי במזרח התיכון הניעה הטלטלה האזורית – במובן מסוים – תהליך של התפרקות מסגרות מוכרות. ההתפתחויות שתוארו במאמר זה מעלות מחדש שאלות הנוגעות לגבולות, לזהויות ולתפיסות שאפיינו את המבנה הגאופוליטי של האזור.

המקרים של חזבאללה ודאע"ש מהווים דוגמה לקשת של שחקנים לא מדינתיים אלימים שיש להם השפעה על הסדר האזורי. חזבאללה מוגדר כשחקן לא מדינתי, אולם מכיר בסדר הקיים ומאמץ דפוסי פעולה ומאפיינים התנהגותיים המזוהים לרוב עם השחקן המדינתי. שיוכו המקובל לקטגוריה של הגורמים הלא מדינתיים יוצר תמונה חד-ממדית ומוביל להבנה חלקית בלבד של מאפייניו ודפוסי התנהגותו. הכרה בריבוי הזהויות של שחקנים מסוגו של חזבאללה ובאסטרטגיה שלהם, שאינה תמיד קוהרנטית כתוצאה מ"להטוט" בין הזהויות והמחויבויות השונות, עשויה לאפשר הבנה רחבה יותר של התפתחותם ושל מאפייניהם, לא רק באופן היסטורי-תיאורי (כפי שקורה לרוב), אלא באופן החושף רבדים עמוקים יותר של שיח ודפוסי פעולה.

דאע"ש מציב דוגמה לשחקן לא מדינתי שאינו מקבל את הסדר הקיים, שואף לשנותו, אך במקביל פועל באופן "מדינתי" במאמציו לנהל תשתית אזרחית למען האוכלוסייה הנשלטת על ידיו. למרות שקשה עדיין למדוד את הישגיו, ובמיוחד ביחס לשחקנים דומים אחרים הפועלים באזור, נראה שדאע"ש עשה את הצעד הראשון בניסיונו לעצב מחדש גבולות במזרח התיכון, בשלב זה באמצעות טשטוש הגבול בין עיראק לסוריה.

ניסיונות להגדיר מחדש את גבולות המזרח התיכון הופכים כיום להיות לא רק מאווייהם של ארגונים ממושגים אלימים, אלא גם של שחקנים לא מדינתיים אחרים, בעלי מניע אתני או שבטי־משפחתי. הכורדים בעיראק מהווים דוגמה בולטת למגמה זו.

ההתפתחויות שתוארו לעיל מעוררות את השאלה האם ועד כמה תיאוריות ומושגים ביחסים הבין־לאומיים יכולים לסייע בהבנת המציאות הלא מדינתית ומגמתית. הגישות שנבחנו במאמר זה – הריאליסטית, הליברלית והקונסטרוקטיביסטית – מעניקות, כאמור, משקל שונה לתופעת הארגונים הלא מדינתיים. התעצמות שחקנים אלה והשפעתם על המערכת הבין־לאומית הביאו לריענון הגישות ששלטו בשנות השבעים של המאה העשרים, לעבר גישות חדשות המעניקות לשחקנים אלה משקל משמעותי יותר מאשר בעבר.

למרות הנאמר לעיל, עדיין תקפה הטענה כי התיאוריות (בעיקר הריאליזם, הליברליזם והפיתוחים שלהם) משמרות במידה רבה את המערכת המדינתית המורכבת ממדינות ריבוניות.³⁶ תיאוריות אלו, מקבעות חשיבה מעולם תוכן מסוים, ובכך מגבילות את האפשרות לשלב ידע מדיסציפלינות שונות (היסטוריה, גיאוגרפיה, סוציולוגיה וכדומה). בעיה נוספת של אותן תיאוריות קשורה בהתמקדותן ברמת ניתוח אחת (למשל, מערכת או מדינה) ובראייה דיכוטומית מדי של סוגי השחקנים (מדינה או לא מדינה). הן גם מניחות שהמבנה והמערכת, ולא בחירותיהם של השחקנים, הם שמכתיבים את האינטראקציה בין השחקנים במערכת הפוליטית.³⁷ התיאוריות הקיימות ביחסים הבין־לאומיים מובילות, לפיכך, לדוקציה מסוימת ומתעלמות מתופעות מורכבות המשלבות יחדיו רמות ניתוח ואינטראקציות שונות, דוגמת מקרי הבוחן שנבחנו במאמר זה.

על אף מגבלות ההשוואה, נדמה כי הקונסטרוקטיביזם מתאים יותר לניתוח תופעות המאפיינות את הסדר המזרח תיכוני הנוכחי. זאת, בעיקר בשל היותו פלורליסטי ודינמי ובשל הכרתו ברכיב האידיאולוגי ובתפיסות רעיוניות כמעצבות את בחירותיהם של השחקנים השונים.

ברמה התיאורטית, מאמר זה מבקש להמליץ לחוקרים במדעי החברה, הבאים לחקור תופעות במזרח התיכון בפרט ובמערכת הבין־לאומית בכלל, ליישם את הפרדיגמות של היחסים הבין־לאומיים באופן אופקי יותר מאשר אנכי, קרי, לגזור

מהן גישות אמצע (Middle range theories) שיסייעו להסביר תופעות מורכבות ולהתמודד עמן. יש חשיבות לאימוץ גישות המכירות בריבוי ממדים של תופעות, בסוגים שונים של שחקנים ובפקטורים מרמות ניתוח שונות, המסבירות תהליכים ולא רק תוצאות. נראה כי הגיעה העת לחשוב מחדש על התבונה שביישום מוחלט של פרדיגמה מסוימת על תופעה חברתית, ולשקול לעשות בה שימוש גמיש, תוך מעבר בין פרדיגמה אחת לשנייה. אחרת, הפער בין המציאות הסבוכה ובין התיאוריה המכלילה יוסיף להעמיק.

ברמה המעשית, נכון יהיה שמדינות האזור יתרגלו לסביבה הלא מדינתית, שככל הנראה תאפיין יותר ויותר את הסדר המזרח תיכוני. ראוי שיעשו זאת, בין היתר, באמצעות אימוץ "חשיבה לא מדינתית". מונח זה הפך למקובל בעיקר בהקשריו הצבאיים: ארבעת העשורים האחרונים הוכיחו כי היריבים עמם מתמודדת מדינת ישראל הפכו ממדינות לשחקנים לא מדינתיים. מצב זה הוביל לשכלול החשיבה האסטרטגית ולחיפוש דרכים להתמודד עם אותם יריבים. נראה כי הגיעה העת להרחיב את החשיבה הצבאית לעולמות תוכן אחרים, לרבות פוליטיים, דיפלומטיים ומשפטיים. עולמות תוכן אלה עשויים לסייע להבנה טובה יותר של התופעות הלא מדינתיות במזרח התיכון וליצירת יכולת משופרת להתמודד אתן. הם אף עשויים לאפשר חשיבה במושגים של שיתופי פעולה ובריתות עם שחקנים לא מדינתיים בעלי השפעה אזורית.

הערות

- 1 *Fragile State Index 2014*, (FFP, Fall 2014), <http://ffp.statesindex.org/rankings-2014>
- 2 הגישות שנבחרו מייצגות למעשה שתי פרדיגמות מתחרות: הריאליסטית והליברלית שייכות לפרדיגמה תועלתנית ורציונלית בהתאמה, ואילו הקונסטרוקטיביזם מזוהה יותר עם הפרדיגמה הפרשנית.
- 3 Daphne Josselin and William Wallace, eds., *Non-state Actors in World Politics* (London: Palgrave Macmillan, 2001), pp. 3-4.
- 4 *Nonstate Actors: Impact on International Relations and Implications for the United States* (National Intelligence Council, DNI, August 2007), http://www.dni.gov/nic/confreports_nonstate_actors.html
- 5 J. Bartolomei, W. Casebeer, T. Thomas, *Modeling Violent Non-State Actors: A Summary of Concepts and Methods* (Colorado: Institute for Information Technology Applications, United States Air Force Academy, November 2004), p. 7.
- 6 Phil Williams, *Violent Non-State Actors and International and National Security: International Relations and Security Network* (Zurich: Federal Institute of Technology, 2008), p. 8.
- 7 Hans Morgenthau, *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York: Alfred A. Knopf, 1948), p. 21.
- 8 B. Hocking and M. Smith, *World Politics* (London: Harvester Wheatsheaf, 1990), p. 80.

- C. Archer, *International Organizations* (London: Routledge, Second Edition, 1992), 9
p. 85.
- James Rosenau, *Along the Domestic-Foreign Frontier* (Cambridge: Cambridge 10
University Press, 1997); R. O. Keohane and J. S. Nye, eds., *Transnational Relations
and World Politics* (Cambridge: Harvard University Press, 1971).
- Keohane and Nye, eds., *Transnational Relations and World Politics.* 11
- R. O. Keohane and J. S. Nye, *Power and Interdependence* (Illinois: Scott Foresman, 12
Second Edition, 1989), pp. 24-25.
- Keohane and Nye, eds., *Transnational Relations and World Politics*, p. 332. 13
- R. W. Mansbach, Y. Ferguson, D. Lampert, *The Web of World Politics: Non State 14
Actors in the Global System* (New Jersey: Prentice Hall, 1976), pp. 273-276.
- M. Hollis, S. Smith, *Explaining and Understanding International Relations* (Oxford: 15
Clarendon Press, 1992), pp. 36-37.
- Kenneth Waltz, *Theory of International Politics* (Michigan: Addison-Wesley Pub., 16
1979), pp. 69-72.
- Ibid*, p. 93. 17
- Emanuel Adler, "Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics", 18
European Journal of International Relations, Vol. 3, No. 3 (September 1997):
pp. 319-363.
- Alexander Wendt, "Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of 19
Power Politics", *International Organization*, Vol. 46, No. 2 (Spring 1992): pp. 391-425.
- Marc Lynch, "Al-Qaeda's Constructivist Turn, Terrorism, Homeland Security, 20
Strategy", *Praeger Security*, 2006,
<http://www.marclynch.com/2006/01/17/al-qaedas-constructivist-turn>
- הגישה הניאו-ליברלית מזוהה יותר כגישה כלכלית הגורסת, כי המדינה צריכה 21
להתערב באופן מינימלי ורק בשעת הצורך כדי להבטיח את זכויות הקניין הפרטי, את
שלטון החוק ומוסדות שמאפשרים את תפקודם של שווקים וסחר חופשי. לפי אותה
גישה, צמצום תפקידה של המדינה והעברת אחריות לפרט יבטיחו צמיחה וחירות.
- Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization* (New York: Free Press, 22
1964), p. 154.
- Michael Mann, "The Autonomous Power of the State: its Origins, Mechanisms and 23
Results", *The European Journal of Sociology*, Vol. 25, No. 2 (1984): pp. 112-113.
- Naim Qassem, *Hizbullah – The Story from Within* (London: Saqi Books, 2005), 24
pp. 200-205.
- תקציר זה מבוסס על מחקר שנעשה במסגרת עבודת דוקטורט: כרמית ולנסי, 25
"צמיחתם של שחקנים היברידיים – המקרה של חמאס, חזבאללה וה-FARC", תל
אביב, אוניברסיטת תל אביב, 2014.
- שמעון שפירא, **חזבאללה בין איראן ולבנון** (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 26
2000), עמ' 146.
- אמל סעד ע'ריב, **חזבאללה אל-דין ואל-סיאסיה** (ביירות: דאר אל-כתאב אל-ערבי, 27
2002), עמ' 45 (ערבית).
- Anisseh Van Engeland and Rachel M. Rudolph, *From Terrorism to*: 28
Politics (Burlington VT: Ashgate, 2008), p. 5.

- Benedetta Berti, "Armed Groups as Political Parties and their Role in Electoral Politics: The Case of Hizballah", *Studies in Conflict & Terrorism*, Vol. 34, No. 12 (2011): pp. 942-962. 29
- רעיון זה הוצג בבירור באתרי ההסברה של הארגון. בעיתון **אלי-חיאת** פורסם סרטון שקרא ל"סוף של סייקס-פיקו" (<https://www.youtube.com/watch?v=VjOGkPpafyo>) ובמוסד ההסברה "אלי-אעתצאם" התנהל קמפיין בשם "שבירת הגבולות" (<https://www.youtube.com/watch?v=g4Xh2EPr6qM>). 30
- James Piscatori, *Islam in World of Nation States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), pp. 47-49. 31
- Abul Ala Mawdudi, "Nationalism and Islam", in: *Islam in Transition*, ed. John L. Esposito (New York: Oxford University Press, 1982), pp. 94-95. 32
- מתוך נאום של אבו בכר אל-בגדאדי, *YouTube*, 5 ביולי 2014 (ערבית) <https://www.youtube.com/watch?v=0PjTSKOMpGk> 33
- פירוט של המסמך ניתן למצוא ב: <https://twitter.com/KhilaFaPress/status/479800263180423168> (ערבית). 34
- ירון פרידמן, "הפרויקט לפירוק מדינות 'דאעש' קונטרול", *Ynet*, 12 ביוני, 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4529767,00.html> 35
- James Rosenau, *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity* (Princeton: Princeton University Press, 1990), p. 37; R. W. Mansbach., Y. Ferguson, *Remapping Global Politics: History's Revenge and Future's Shock* (New York: Cambridge University Press, 2004), pp. 110-112. 36
- Amir Lupovici, "Me and the Other in International Relations: An Alternative Pluralist International Relations 101", *International Studies Perspectives*, Vol. 14 (2013): pp. 238-239. 37